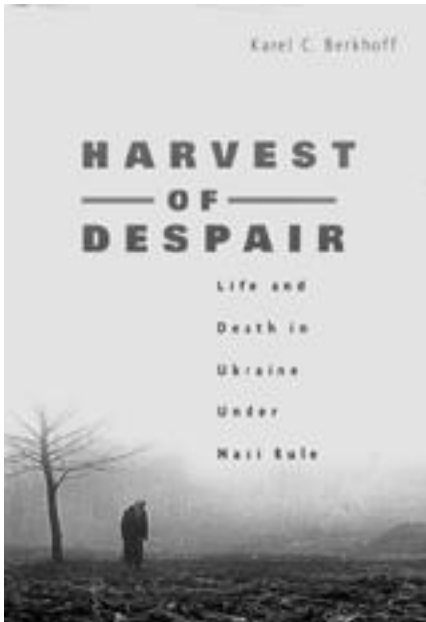

Карел Беркхоф

Врожай відчаю.
Життя і смерть в Україні під нацистською владою
(1941–1944 рр.)

*Berkhoff K. C.
Harvest of Despair.
Life and Death in Ukraine under
Nazi Rule. — Cambridge,
Massachusetts and London,
England: The Belknap Press of
Harvard University Press.
2004. — 463 p.*

Книгу Карела Беркхофа «Harvest of Despair» («Врожай відчаю») було видано у 2004 році видавництвом The Belknap Press of Harvard University Press (США). Автор змальовує випалену нацистами одну з найбіль-

ших колоній Третього Рейху — Україну: суміш німецького націоналізму, антисемітизму, расизму — епоху терору та геноциду. Задля кращого розуміння реакції українського народу на цю навалу К. Беркхоф

пропонує розглянути вплив попередніх десятиріч репресивного радянського панування. Беркхоф показує, як радянська ментальність заважала підтримувати солідарність, що пояснює відносну пасивність більшості українців у боротьбі з окупантами. Розглядаючи всі нюанси проблем колаборації та місцевого антисемітизму, вчений не погоджується зі стандартними описами ситуації багатьма авторами повоєнних часів.

Крім того, книга Беркхофа містить глибокі роздуми щодо брутальної природи нацистської адміністрації, геноциду євреїв та ромів, абсолютного знищення Києва, масових депортацій населення, ролі етнічних німців, релігії та національної культури, партизанського руху і німецької реакції на нього та відчайдушної боротьби за виживання основної маси населення.

Серед розділів, що стосуються безпосередньо Голокосту, окремо треба виділити два: «Голокост євреїв та ромів» та «Голод у Києві».

Перший — є ґрунтовним дослідженням, що подає події Голокосту в Україні, спираючись на архівні матеріали та свідчення очевидців. Він

є свого роду підсумком великої кількості матеріалів, віднайдених вітчизняними та зарубіжними вченими. Крім того, автор висловлює свою власну точку зору щодо подій Голокосту в Україні. Цей розділ включає в себе оповідь про загальні умови напередодні ШОА, Бабин Яр, гетто, діяльність та бездіяльність «спостерігачів», порівняння ситуації в різних регіонах України. К. Беркхоф також розглядає аспекти опору Голокосту, діяльність нееврейських організацій та праведників.

Розділ «Голод у Києві» побудований як розгорнуте порівняння долі євреїв та пересічних киян у часи нацистської окупації. Знищення майже половини киян внаслідок спланованого голоду, бідкування населення, випадки канібалізму — це все має на меті підкреслити ненависть гітлерівців до звичайних людей, провести паралелі між Голодомором і Голокостом у часи окупації України.

Загалом можна сказати, що це масштабне дослідження є серйозним проривом у вивченні Голокосту в Україні та в цілому окупаційного нацистського режиму в роки Другої світової війни.

Ярослав Грицак

Страсті за націоналізмом: історичні есеї

*Грицак Я.
Страсті за націоналізмом:
історичні есеї. — К.: Критика,
2004. — 344 с.*

Збірка статей і матеріалів відомого українського історика Я. Грицака викликала значну увагу гуманітарної спільноти України. Центральною темою цього нового видання є націоналізм та його роль у сучасній Україні. У вибраних есе автор рішуче запе-

рече поширене в академічній науці та політичних дискусіях твердження про недостатню розвиненість національної ідентичності як головну проблему сучасної України. Я. Грицак каже, що в сучасній Україні існує чимало публікацій, які зводять пи-

тання національної ідентичності до мови, якою розмовляє та чи інша частина України та, як наслідок, творення апокаліптичного образу «двох Україн» і пророцтва про розкол новопосталої держави, чи, якнайменш, про невикристалізованість української ідентичності як головної перешкоду в посткомуністичній трансформації суспільства. Якщо ж перестати звужувати національну свідомість лише до мовного критерію і не трактувати західноукраїнський приклад як єдину обов'язкову норму, стверджує автор, то можна впевнитися, що рівень її досить високий, щоб утримувати стабільність в українському суспільстві.

Якщо ж перейти зі світу науки в світ масової інформації, то легко помітити, що різні автори і політики сходяться на тому, що національне питання є центральним у пострадянській Україні. На їхню думку, націоналізм є відповідальним за будь-які дефекти українського культурного, політичного, економічного та навіть спортивного життя. Але це не так. Тут хотілося б зачитувати, власне, автора, який каже: «В Україні його (націоналізм) не так вживають, як ним зловживають політики, щоб прикрити ним, як фіговим листком, брак власного професіоналізму, чесності й навіть, якщо хочете, творчої уяви... Вони відвертають увагу від важливіших питань або ж використовують його як димову завісу для прикриття своєї політичної гри».

Для тих, хто цікавиться вивченням Голокосту зокрема та Jewish Studies взагалі, буде, безперечно, цікаво перечитати два есе: «Українці в

антиєврейських акціях у роки Другої світової війни» та «Українсько-єврейські стосунки в постсоветській українській історіографії». Ці есе являють собою об'єктивне дослідження проблем і, водночас, новий, нестандартний погляд на ситуацію. Ярослав Грицак є одним з небагатьох українських істориків, які визнають участь українців у Голокості. Разом з тим, він пише: «стверджувати, що всі українці були антисемітами, так само несправедливо, як звинувачувати євреїв у злочинах більшовицької влади». Але визнання певної провини є необхідним для розвитку і становлення українсько-єврейських взаємин. Порівнюючи польську та українську історіографію, автор доводить, що вона є, почасти, політично заангажованою і коливається від націоналістичних заяв типу «українці ніколи в історії не брали участі у погромах чи вбивствах євреїв» до тверджень про масовий антисемітизм української нації. І те і інше, на думку автора, свідчить лише про нерозвиненість української історіографії на даному етапі. Загалом ця збірка містить критичний і дуже корисний для сучасної України погляд на питання українського націоналізму як такого та українсько-єврейських взаємин зокрема. За словами самого автора, ця книжка орієнтована перш за все на тих читачів, що ще не визначилися з власною політичною позицією. Сподіваємося, що вона стане їм у нагоді. Наразі можна точно стверджувати, що це видання є необхідним для сучасної України і не залишиться непоміченим.

Бабий Яр: человек, власть, история.
Документы и материалы.
Книга 1

*Бабий Яр: человек, власть, история.
Документы и материалы.
В 5 кн. Кн. 1: Историческая
топография. Хронология событий
/ Общественный комитет по
увековечению памяти жертв
Бабьего Яра и др.; Сост. Т. Евста-
фьева, В. Нахманович; Редсовет:
Д. Табачник (председатель) и др.;
Вступ. статьи С. Глузмана,
Ж. Ковбы, В. Нахмановича. —
К.: Внешторгиздат, 2004. —
597 с.: ил., карт. — Указатели:
с. 547–593.*

Общественный комитет по увековечению памяти жертв Бабьего Яра, Государственный комитет по делам национальностей и миграции, Государственный комитет архивов Украины, Служба безопасности Украины,

Национальная библиотека Украины имени В. Вернадского, Музей истории г. Киева, Украинский центр изучения истории Холокоста выпустили в свет первую книгу многотомного издания «Бабий Яр: человек, власть,

история. Документы и материалы». Составители сборника историки: заведующая отделом «Бабий Яр» Музея истории г. Киева Татьяна Евстафьева и ответственный секретарь Комитета «Бабий Яр» Виталий Нахманович.

В первой книге содержатся статьи и документы, посвященные проблемам локализации мест расстрелов и захоронений во время немецкой оккупации 1941–1943 гг., а также истории застройки и заселения территории Бабьего Яра и прилегающих районов г. Киева.

В сборнике впервые публикуется обширный корпус текстовых, картографических и фотодокументов, сгруппированных по хронологии и тематике. Издание снабжено разработанным научно-справочным аппаратом.

8 октября 2004 г. на «круглом столе» в Институте политических и этнонациональных исследований НАН Украины, проходившем в рамках Всеукраинской студенческой научно-практической конференции «История Холокоста в Европе: проблемы толерантности и защиты прав человека», В. Нахмановичем было проанонсировано содержание последующих выпусков серии:

Книга 2. Карательная система оккупационного режима. Сопротивление оккупантам.

— Деятельность немецких и местных карательных органов в оккупированном Киеве;

— концентрационные лагеря;

— военнопленные в оккупированном Киеве;

— уничтожение населения Киева и военнопленных в годы оккупации. Причины и масштабы;

— украинское национальное подполье в оккупированном Киеве. Борьба и гибель;

— советское подполье в оккупированном Киеве. Борьба и гибель;

— мирное сопротивление (праведники и др.).

Книга 3. Киевляне до, во время и после оккупации. Оккупационный режим.

— Жизнь киевлян в 1930-х — начале 1940-х гг.;

— Киев от начала войны до вступления немецких войск;

— настроения горожан в первые месяцы войны;

— деятельность оккупационных властей и местного самоуправления в Киеве. Национальный, религиозный и культурный аспекты. Отношение к населению и военнопленным. Пропаганда и практика;

— украинское национальное общественное движение в оккупированном Киеве;

— мирное население в оккупированном Киеве. Настроения. Жизнь и смерть;

— жизнь и настроения киевлян в освобожденном Киеве;

— государственная политика и отношение к бывшим оккупантам в освобожденном Киеве;

— межнациональные отношения в Киеве в 1930–1940-е гг.

Книга 4. Идеология и пропаганда.

— Идеологическая обработка населения Киева и Украины в 1930-е гг. Национальный, религиозный, культурный аспекты;

— государственная пропаганда в первые месяцы войны;

— политика нацистской Германии в оккупированной Украине. Идеологические основы и пропагандист-

ская поддержка. Национальный, религиозный и культурный аспекты. Отношение к населению и военнопленным;

— идеология и пропаганда украинского национального движения. Национальный, религиозный, гуманитарный аспекты;

— политика Советского Союза в отношении временно оккупированных территорий Украины. Идеологические основы и пропагандистская поддержка. Национальный и религиозный аспекты. Отношение к населению и военнопленным;

— идеологическая обработка населения Киева и Украины после освобождения. Национальный, религиозный, культурный аспекты.

Книга 5. Память Бабьего Яра.

— Украина в системе советской внутренней политики. Середина 1940-х — начало 1990-х гг. Нацио-

нальный и религиозный аспекты. Идеология и практика;

— память о войне в официальной идеологии и монументальной пропаганде;

— мемориал в Бабьем Яру. Государственная политика;

— украинское, еврейское и общедемократическое движение. Интеллигенция и диссиденты. Поиск и переосмысление символов;

— Бабий Яр как символ еврейского национального движения;

— Бабий Яр: власть и общественные организации в независимой Украине. Столкновение взглядов.

Составители обращаются ко всем, у кого сохранились воспоминания, письма, другие документальные материалы, освещающие указанный период истории г. Киева и Украины, с просьбой предоставить их для публикации.

Михаил Мицель

Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории

Мицель М.

*Евреи Украины в 1943–1953 гг.:
очерки документированной
истории. — К.: Дух і Літера,
2004. — 362 с. — (Серія: «Бібліо-
тека Інституту юдаїки»).*

Видана 2004 року, книга-дослідження Михайла Міцеля охоплює рамки останнього сталінського десятиліття: від 1943 р. — звільнення Лівобережної України до 1953 року — смерті Сталіна та наступних подій десталінізації, після якої уряд відмо-

вився від явної та масштабної антисемітської політики. Саме це десятиліття є особливо важливим для єврейської історії, оскільки в цей час ідеологічна машина соціалістичної держави стала планомірно впроваджувати у масову свідомість анти-

еврейські стереотипи, які, на жаль, проіснували аж до повного краху режиму.

У класичні роки «холодної війни» сталінському режиму на міжнародній арені протистояли цілком реальні сили, його непереможні ідеологічні вороги — імперіалісти. Разом з тим продовжувався пошук ворогів всередині країни. Атмосфера, що панувала в суспільстві, дозволяла проводити різноманітні соціальні експерименти, не побоюючись звинувачень у розпаленні міжнаціональної ворожнечі. Євреї стали зрозумілим для всіх об'єктом переслідування. Антисемітизм 1943–1953 років різко відрізнявся від пізніших епох, бо внутрішня політика сталінської держави вважала можливим існування великих груп «ворогів народу», якими могли виступати цілі етноси.

У жанровому відношенні видання є сукупністю історичних есе з публікацією документів. Вступні статті до розділів мають багато цитат, що дає читачу можливість заглибитися в епоху, її життя. Структурно книга складається з хронологічно розміщених тематичних блоків. Розділ «Післявоєнна реальність: антисемітизм 1943–1946 рр.» розкриває проблеми розрухи та бездіяльності влади, а також поведінку людей, зумовлену моральними і психічними травмами війни. Наступні глави присвячені еміграції та міграції євреїв України

(Румунія, Польща, Біробіджан...). Уявлення радянського соціуму про оточуючий світ та пояснення причин його юдофобії зображено у розділах «Націоналістичні міфи радянської держави» та «Вибори без вибору». Особливий наголос робить автор на темах, що становлять ідеологічні кампанії режиму. Розділи «Єврейські аспекти діяльності органів МДБ–МВС УРСР» і «Процеси над «сіоністами», «єврейськими буржуазними націоналістами» та «розкрадачами соціалістичного майна» присвячені післявоєнній «очистці» від євреїв карних органів, а також репресіям та судовим процесам щодо представників єврейського населення.

Завершує книгу розділ «Рік 1953: з гнівом та обуренням», що дає широку панораму подій у період останньої, найбільш галасливої кампанії сталінського режиму.

Події, зображені у цьому виданні, відділені від сучасного читача 50-ма роками, але поява повсякчас великої кількості нових публікацій та виступів, присвячених цій тематиці, свідчить як про актуальний інтерес до теми, так і про незавершеність наукової та суспільної дискусії.

Маємо надію, що вдумливий та уважний читач після занурення у задушливу та сповнену драматизму атмосферу 1943–1953 рр. осягне трагізм єврейського виміру цього десятиріччя.

Єврейські діти України — жертви Голокосту

*Єврейські діти України —
жертви Голокосту /
Ред. А. Подольський, Ю. Смілянська,
М. Тяглий. — К.: Укр. центр
вивч. історії Голокосту, 2004. —
56 с.*

Це видання є каталогом додаткової експозиції з історії Голокосту в Україні, органічної частини виставки «Анна Франк: урок історії», що здійснюється в Україні за підтримки Міністерства здоров'я, добробуту та спорту Королівства Нідерландів у тісному співробітництві з музеєм «Дім Анни Франк» (Амстердам). На виставці вперше в історії суверенної України експонуються систематизо-

вані матеріали, присвячені історії Голокосту на теренах України з врахуванням регіональних особливостей цього жахливого процесу. Особлива увага приділяється долі єврейських дітей України — ровесників Анни Франк. Каталог включає в себе переважно архівні фото та документи, структуровані по регіонах країни. Вісім стендів з історичними анотаціями розповідають про долю євреїв

України часів нацистської окупації 1941–1944 років у Рейхскомісаріаті Україна (Київ — Бабин Яр), Галичині (Львівське гетто, Янівський табір, Станіславське гетто), Трансністрії, Криму.

У різних регіонах України знищення єврейського населення мало свої особливості. Можна без перебільшення сказати, що Україна стала полігоном, де нацисти опрацьовували методи «остаточного вирішення єврейського питання». Трагедія українських євреїв стала тією сходинкою, переступивши яку нацисти вирішили остаточно знищити всіх євреїв Європи, включаючи дітей. Дітей, які не стали видатними вченими та політиками, письменниками та музикантами... Дітей, імена яких залишилися невідомими для більшості людей нашого світу. Повер-

нути хоча б маленьку частку з цих імен намагається українська частина виставки. Діти великих міст — Києва і Львова, Сімферополя і Дніпропетровська, Івано-Франківська і Одеси, Вінниці і Севастополя; діти штетлів — усі замордовані нацистами. Саме їхні обличчя, їхні листи, щоденники, спогади складають цю експозицію.

У каталозі були використані вірші та графічні роботи українських художників Володимира Мельниченка і Ади Рибачук, а також фрагменти художніх творів українських і російських поетів та письменників. Сподіваємося, що ця книга стане у пригоді всім, кому не байдужа правда історії, доля єврейських громад України в роки Другої світової війни, проблеми толерантності та національної взаємоповаги в сучасному світі.

«Holocaust and Genocide Studies»
Огляд матеріалів за 2004 р.

Нині це найвідоміший провідний науковий часопис з проблематики Голокосту не лише в Європі, а й взагалі у сучасному світі. Англійська назва перекладається як «Дослідження з Голокосту та Геноциду».

Часопис «Holocaust and Genocide Studies» було засновано 1987 року науковцями Оксфордського університету та пізніше до нього приєдналися фахівці Музею Голокосту у Вашингтоні.

За період 1987–2004 рр. побачили світ 18 томів часопису, кожен окремий том виходить трьома випусками — весна, осінь, зима. Загальний обсяг тому 500–600 сторінок.

За традицією, що склалася, часопис друкує наукові статті та розвідки, присвячені історії Голокосту в країнах Європи та геноциду ромів, слов'ян, інших народів в роки Другої світової війни. Це результати

досліджень відомих та молодих дослідників з Європи, Сполучених Штатів, Ізраїлю. Нещодавно в часопису почали друкуватися автори з країн СНД.

Публікації у «Holocaust and Genocide Studies» висвітлюють багато аспектів історії Голокосту та геноциду часів Другої світової війни: окупаційний режим, табори смерті, гетто, опір, колаборація, рятування, матеріальні, моральні фактори, поведінка політичних лідерів та пересічних громадян, механізм дії нацистської окупаційної влади та методи її пропаганди, проблеми ревізйонізму, історіографії Катастрофи. Всі без винятку матеріали часопису представлені оригінальними науковими дослідженнями. Вимоги до публікацій в «Holocaust and Genocide Studies» подані в офіційному web-site часопису «Holocaust and Genocide Studies»: www.hgs.oupjournals.org.

Кожне число журналу має розділ бібліографії, де крім рецензій на нові видання, подано розширені реферати, анотації, а також списки публікацій, що побачили світ за певний період.

Подаємо огляд останнього тому «Holocaust and Genocide Studies». (Volume 18, Issue 1, 2, 3, 2004). Перше число цього тому (Volume 18, Number 1, Spring 2004) крім публікацій архівних джерел містить статтю Д. Ділетанта «Досвід гетто Трансністрії 1941–1944». Дослідників історії Голокосту цього регіону України, безперечно, зацікавить фактологічна складова цього матеріалу. Доля євреїв на теренах Трансністрії привертає увагу зарубіжних дослідників передусім тим, що ці райони під час Другої світової війни знаходились під контролем як німецької, так і румунської окупаційної влади. В наступному числі (Volume 18,

Number 2, Fall 2004) вміщена стаття Ребеккі Голберг «Місяця Голокосту в Україні: Печора і проблема пам'яті». Табір Печора знаходився на території Тульчинського р-ну Вінницької області, що входила до румунської зони окупації. В останньому числі «Holocaust and Genocide Studies» (Volume 18, Number 3, Winter, 2004) проблематика Голокосту на теренах України була представлена двома ґрунтовними статтями наших колег: Михайла Тяглого «Антисемітська пропаганда в Криму. 1941–1944 рр.» та Олени Іванової «Тема Голокосту в українських університетах».

У цьому огляді ми пропонуємо переклад розширених анотацій трьох нових монографій з проблематики Голокосту, які були надруковані в «Holocaust and Genocide Studies» у цьому році (Volume 18, 2004).

Памела Шацкез

ГОЛОКОСТ ТА ВРЯТУВАННЯ:
НЕМОЖЛИВІСТЬ
ЧИ БАЙДУЖІСТЬ?
АНГЛІЙСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО
1938–1945 рр.

Pamela Shatzkes

HOLOCAUST AND RESCUE:
IMPOTENT OR INDIFFERENT?
ANGLO-JEWRY,
1938–1945

Робота Памели Шацкез щодо вивчення реакції англійського єврейства на Голокост, базована на общинних записках та державних документах, є однією з найбільш вагомих праць з цього питання. Вона критикує попередні дослідження Тоні Кушнера, Річарда Болшова та Джеффри Альдермана, які доводили, що відсутність допомоги європейським євреям

з боку англійських була мотивована байдужістю, покірністю та страхом перед антисемітизмом. На думку Шацкез, проблема тут полягає не у байдужості і недостатку бажання. Хоча лідери общин і намагалися прислужитися, причини їхньої невдачі полягають у відсутності вміння та влади, нерозумінні цілей політики британського уряду та наївності.

Шацкез протиставляє довоєнну та повоєнну реакцію англійського єврейства. Зіткнувшись з кризою 1933–1939 рр. (маються на увазі біженці), общинні лідери змогли допомогти 60 тисячам біженців переїхати до Британії. Маючи багатий досвід благодійності та прийняття іммігрантів, англійським євреям це далось досить легко. Вони забезпечували підтримку кожного біженця, що прибув після 1933 року, збирали певні суми грошей та домовлялися з державними організаціями.

Після початку війни картина змінилася. Місією єврейських лідерів стало переконування уряду в необхідності порятунку європейських євреїв. Але тут вони зазнали нищівної поразки. Шацкез приводить схеми спасіння, які общинні лідери постійно надсилали до Міністерства закордонних справ. Проте уряд постійно відкидав ці проекти. Шацкез пише: «Необхідним був певний політичний досвід розробки та проведення стратегічних планів допомоги європейським євреям, які підійшли б військовому уряду. Але общинні лідери не вміли розробляти такі стратегії. Такі єврейські лідери, як Зелік Бродетські з Комісії представників єврейства, не змогли усвідомити кризи, перед якою опинилася Британія та її загальний внесок у перемогу у війні. Авторка стверджує, що наполягання євреїв на пріоритет-

ному перед військовою політикою негайному рятуванні європейських євреїв були невиваженими та наївними. А моралізаторство уряду та згадки про Палестину їм лише шкодили. Шацкез вважає, що різноманітні схеми (обмін німецьких військовополонених на євреїв, надсилання їжі до окупованої Європи, подання петиції Гітлеру з вимогою звільнити євреїв, розповсюдження застережень нацистському режиму, рятування дітей з Франції, Вірменії та Балкан) були непрактичними, суперечили військовим цілям уряду або стосувалися тонких питань, пов'язаних з Палестиною. Один з працівників Міністерства закордонних справ чітко висловив позицію держави щодо постійних єврейських петицій та пропозицій: «Мені здається, що надмірна кількість робочого часу міністерства припадає на справи з цими надокучливими євреями». Але дещо євреям таки вдалося. Держава допомогла забезпечити деякі гарантії з боку латиноамериканських країн; візи Маурітіуса врятували 1300 життів; через Португалію було переслано провіант у Східну Європу. Проте до 1943–1945 років єврейські організації обмежилися лише постійними пропозиціями та стратегіями, щоб показати єврейській громаді, що вони щось роблять.

Шацкез доводить свій основний аргумент, що більше політичного вміння общинних лідерів могло б змінити ситуацію, постійно повторюючи, що єврейські організації не мали жодного впливу на державну політику країни. А вага доказів схиляє до сприйняття цієї точки зору. Навіщо тоді бути таким суворим до общинних лідерів? Чи важили вони щось взагалі? У своєму дослідженні Шацкез, однак, не вирішує цього

протириччя. Їй не вдалося розкрити глибинні причини безпорадності англійського єврейства, які мають першочергове значення для її роботи. Англійські євреї багаті в чому успішно захищали європейських у XIX столітті і часто змушували британський уряд втручатися, захищаючи їх права. Незважаючи на зростання негативних настроїв у 1881–1917 рр., общинним лідерам вдалося підтримувати імміграцію до Англії навіть після прийняття Акта щодо іноземців у 1905 р. Вони мали вагоме слово у переговорах, що згодом привели до прийняття Бalfорської декларації у 1917 р. Чому ж тоді вони виявилися безпорадними у 1939–1945 роках?

Одним з варіантів відповіді може бути зміна класової бази общинного лідерства. Так звана група «Кузенства» (термін Хаїма Берманта) — дюжина сімей, поєднана через Ротшильдів — мала величезний вплив у XIX — поч. XX ст. Втрата цього впливу у 1939 році може бути пов'язана з тим, що вони були вже не такі багаті. Глобальні зміни банківської системи зменшили важливість (і доходи) приватних банкірів. Ці «великі люди» могли впливати на Уайтхолл лише тому, що фінансували імперську політику та заморську торгівлю. Єврейські лідери часів Голокосту не мали такого впливу. Навіть якщо вони були б більш досвідчені, їм було не зрівнятися з Ротшильдами, Монтефіорі, Голдсмитами, Сассонами та Кохенами у соціальному престижі та титулах у політичній системі, де ці речі дуже багато значили. Бродетський та інші були просто аутсайдерами, яких держава вважала лише перешкодою.

Американська політика того ж самого періоду дає підстави для ціка-

вого порівняння. У 1941–1943 рр. американські євреї не мали значного впливу на адміністрацію Рузвельта. Але у січні 1944 р. Рузвельт створив Комісію з військових біженців. Ця агенція врятувала тисячі євреїв Центральної та Східної Європи і навіть створила тимчасовий притулок для біженців у Освего, Нью-Йорку. Британський же уряд не зробив нічого подібного і навіть заважав роботі Комісії.

Публікація Шацкез — це глибокий аналіз взаємодії особистості та стратегії ведення переговорів. Ця добре продумана та обґрунтована робота стане, безперечно, певним внеском до вивчення історії Голокосту в Європі.

*Holocaust and Genocide Studies,
Volume 18, Number 1, Spring 2004.*

*Скорочений реферат
Северина Хохберга*

Самуель Тоттен

**ВИВЧЕННЯ ГОЛОКОСТУ:
ПРОБЛЕМИ ТА ПІДХОДИ**

Samuel Totten

**HOLOCAUST EDUCATION:
ISSUES AND APPROACHES**

За останні десять-п'ятнадцять років викладання та дослідження Голокосту зазнало фундаментальних змін. Замість того, щоб і надалі спрощувати історію Голокосту, уявляючи його просто піком світового антисемітизму і найбільшим погромом в історії, дослідники Голокосту починають розглядати дії адміністративного апарату нацистської держави, «всюдисущу складність» (як висловилася Ганна Арендт) громадянського населення та основні трансфор-

мації антиєврейської ідеології та насильницької діяльності. Таким чином, центр вивчення історії Голокосту як науки змістився від створення хронік страждань жертв та патологічної ненависті керівників Третього Рейху до ретельного дослідження природи власне злочинців, як-то робітники та бюрократія залізниць, доктори, адвокати, архітектори, промисловці, банкіри та бухгалтери... Ці економічні, адміністративні та бюрократичні одиниці, розглянуті в підручниках, наприклад «Знищення європейських євреїв» Рауля Хілберга, та документах, втілюють рутинну діяльність. Разом вони є силою, що рухала Голокост.

На думку Люсі Давидович, історика і дослідника Голокосту, у 1992 році фактично всі педагогічні матеріали були недоцільними, неісторичними, занадто спрощеними. Не задовольняючи ані викладачів, ані студентів, ці програми демонстрували моралістичний та шокуючий, сентиментальний та ненауковий підходи до курсів викладання історії Голокосту. Простіше кажучи, якщо предмет викладався, то погано, або не викладався взагалі через нестачу ресурсів. Американські та європейські підручники були трохи кращі. Деякі програми викладання історії Голокосту взагалі розділяли учасників трагічних подій на дві групи: брудні нацисти, що втілюють зло, та безпорадні жертви-євреї, що втілюють невинне добро. Таким чином, обидві групи постають дегуманізованими та нереальними, екстраполоючи певні ознаки на націю в цілому. Небагато істориків зробили більший внесок для виправлення цієї ситуації, ніж Самуель Тоттен, професор Департаменту освітніх програм в Універси-

теті Арканзасу в Фейетвіллі. Він є автором або співавтором більш ніж 15 книжок та статей з викладання історії Голокосту. Цією ж довідковою роботою автор бажає допомогти вчителям, що беруться викладати історію Голокосту в рамках середньої та вищої освіти.

Що означає «випустити» Голокост з історичної програми? Цитуючи «Освітню уяву» Еліота Ейснера, Тоттен наполягає, що це «дасть невірне уявлення про історію людства і історію XX століття». Його метою є винайдення «такого курсу викладання історії Голокосту, який дав би усім студентам тему для роздумів на усе життя. Тоді і лише тоді буде він вартий часу та зусиль, на нього затрачених». Книга пропонує прагматичні, обдумані та історично обґрунтовані поради, спрямовані на досягнення цієї мети і уникнення звичайних помилок. Від початку до кінця Тоттен концентрує свою увагу на ускладненні проблеми. Він наполягає на створенні і розвитку в учнів «критичного мислення та особистого зростання». Певною мірою це стосується питання, відповіді на які залишатимуться неточними та неостаточними.

Розглядаючи педагогіку і зміст освіти, автор більш детально зупиняється на такому важливому питанні, як «частковий лист необхідних тем», що включає 37 пунктів для дослідження.

У розділі «Ускладнення учнівського мислення» Тоттен виокремлює чотири основні ступені цієї діяльності: контекстуалізація історії, уникнення простих відповідей, уникнення стереотипів, контроль мовлення. Більше того, автор всіляко уникає кліше типу «Пам'ятай», «Ніколи більше» та відкидає ідею моделю-

вання та імітації на уроках з історії Голокосту.

Аналізуючи свідчення очевидців, Тоттен торкається ще однієї важливої проблеми: відсутність слів для описання або байдуже, невірне використання слів, що мають під собою скоріше старе значення, ніж безпрецедентне явище. У «Виживанні в Аушвіці» Прімо Леві наполягає на необхідності нової «жорсткої мови» для опису концентраційного табору. Але ж не існує аусшвіцької мови, а це переносить співрозмовників в іншу реальність, використовуючи ту мову, якою вони користуються і в повсякденному житті. У своїй книзі Тоттен з ясністю та серйозністю описує цей парадокс.

Існує тенденція до виокремлення уроків Голокосту або висновків світової громадськості з нього, але Тоттен намагається дотримуватися більш скромної мети інформування та стимулювання критичного підходу, що є наслідками освіти. Тобто Тоттен є досить байдужим до уроків Голокосту, але покладає великі надії на освіту, її вплив на сучасне суспільство. «Кожен, хто вивчає історію Голокосту, — зазначає він, — має як мінімум зрозуміти, що масове порушення прав людини — це жах сучасного світу...».

Змістовність бібліографічних посилань підтверджує Тоттенівські наполягання на підготовку викладачів та історичну науковість. Здається дуже наївним очікувати, що вчитель середньої школи зможе втиснути всю історію від початку і до позавчора у кілька семестрів. Але перед цим, власне, вчителі мають сприйняти парадоксальний характер цього предмета і визнати, що педагогіка спрощення (як-то використання кліше або моделей) скоріше звучує, ніж

розширює значення та зміст Голокосту. Проте згодом книга Тоттена зможе переконати їх, що такий інтенсивний підхід є вартісною метою.

*Holocaust and Genocide Studies,
Volume 18, Number 2, Fall 2004.*

*Скорочений реферат
Сіднея М. Болконського*

«СПОСТЕРІГАЧІ» ГОЛОКОСТУ: ПЕРЕОЦІНКА»

Редаговано:

*Давид Чезарані та Пол А. Левін
(London: Frank Cass, 2002)*

«BYSTANDERS» TO THE HOLOCAUST: A RE-EVALUATION»

Edited by

David Cesarani and Paul A. Levine

Дев'ять есе цієї книги були вперше представлені як доповіді на Колоквіумі з питань спостерігачів щодо історії Голокосту у 1999 році в Уппсалі (Uppsala), а згодом (в 2000 році) видані в окремому випуску «Журналу з викладання історії Голокосту». Колоквіум, у якому брали участь багато шведських та британських істориків, був першим кроком у дослідженні проблем спостерігачів Голокосту та початком роботи скандинавських істориків у царині вивчення історії Катастрофи.

Ці есе мають предметом свого дослідження лише дії союзних та нейтральних держав — Британії, Швейцарії та особливо Швеції — та тих їх мешканців, які рятували євреїв. Статті адресовані не тільки церквам, недержавним організаціям, населенню окупованих країн — категоріям, що першими спадають на думку при

згадуванні слова «спостерігач». Автори вважають, що цей термін є набагато ширшим і пропонують переосмислити його, включаючи туди весь світ.

Видання включає в себе як сучасні наукові дослідження, так і рефлексії. Головна увага зосереджена на біженцях та рятуванні, оминаючи такі знайомі теми, як спроба бомбардування Аушвіца, еміграцію до Палестини та нацистське золото. Така конкретність дає змогу авторам підтримувати послідовність викладу матеріалу, хоча це знову означає, що назва книги є занадто багатообіцяючою. Мередіт Хіндлі, Тоні Кашнер та Жак Пікард обговорюють урядову політику (союзників, британців та швейцарців відповідно); Пол Левін, Карен Квіст та Сьон Персон пишуть про офіційне втілення державної політики; Давід Чезарані, Свен Нордлунг та Рая Кохен зосереджують свою увагу на окремих громадянах та чиновниках, що діяли згідно зі своєю совістю за чи проти інституціональної політики. (Треба зауважити, що п. Кохен пише, скоріше, про громадські єврейські організації, ніж державні, але проведени паралелі вражають.)

Офіційна політика цих країн ставилася до «расових» біженців як до звичайних мігрантів, що означало політику жорсткого обмеження їх кількості. Імміграційні квоти, наприклад, у США в 1930-х були найнижчі в історії; Шведський Акт щодо Іноземців (1927) базував імміграційну політику на необхідності «зберігати чистоту нордичної раси». Британія продовжила власний Акт щодо Іноземців, який забезпечував обмежений захист біженців 1914 року; а в Евіані було стверджено, що це не країна для іммігрантів. Але причи-

ни цього не можна зводити лише до економіки, загальної ксенофобії, страху перед «вторгненням» іммігрантів чи нацистськими переслідуваннями. Жодні мігранти не отримали особливих прав у 1930-х, але євреїв вважали особливою проблемою аж до відвертого антисемітизму. Так, німецькі компанії у Швеції підкорилися німецьким законам «аріанізації», а деякі шведські компанії практикували «добровільну аріанізацію», щоб догодити німецьким клієнтам. І хоча більшість цих дій були нелегальними, шведські суди не втручалися.

Швеція та Швейцарія звернулися до Берліну з проханням маркувати паспорти етнічних євреїв (сумнозвісна печатка «J»), щоб можна було легко виявити єврейських мігрантів на кордоні. А оскільки позбутися новоприбулих було не так просто, Британія і Швеція запровадили візи для німецьких громадян у 1938 р. За ними дозволялося «прочищати» мігрантів і виділяти потенційно небажаних гостей (треба читати: євреїв) ще задовго до кордону і поза увагою публіки. Проте у Швеції ці настрої почали зникати, як тільки стала відома правда про нацистську програму знищення, а от у Британії ця тенденція залишилася, підтримана аргументом, що найкращим способом допомогти євреям було виграти війну, а допомога іммігрантам лише перешкоджатиме цій меті.

Загалом, цей збірник є прекрасним дослідженням важливої теми. Автори, будучи істориками з різних «шкіл», працюючи з великою кількістю різних країн та соціальних прошарків, змогли досягти консенсусу з найголовніших питань. Підсумком є те, що усі згадані демократії були ворожі до євреїв і могли

зробити набагато більше для їх врятування. Якщо така політика була захисною, то це не пояснює мотивацію чиновників та фактів, що стосуються проблеми вибору в людському житті. Задля своєї безпеки демократії мали якнайсуворіше ставитися до біженців і тримати їх подалі від своїх кордонів. Політичні та економічні умови 1930-х років пояснюють їхню позицію. Але чи можна повірити, що наші політичні лідери, тоді чи нині, потрапили у безвихідну павутину, що знищує їхні можливості щодо морального вибору і робить їх серця непроник-

ними до моральних вмовлянь? Якщо так, то усі політичні дебати та дії були б просто безглуздими. Бо питання державної політики щодо людей у біді нині, як і тоді, є питаннями моралі, а не лише прагматизму. Дослідження «спостерігачів» Голокосту допомагають нам прояснити ці важливі моменти, а згадані есе надають нам багатий матеріал для роздумів.

*Holocaust and Genocide Studies,
Volume 18, Number 1, Spring 2004.
Скорочений реферат
Гуннар С. Паулссон*

*Вступна стаття та переклад
Віталія Боброва*